

بررسی تطبیقی گزارش‌های نمایندگان ایران و عثمانی در مذاکرات ارزنة الروم (۱۲۵۹ - ۱۲۶۳ ق)

نصرالله صالحی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۴/۲۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۵/۲۰ (صفحه ۹-۲۶)

چکیده: روابط ایران و عثمانی، در طول سده‌های متمادی، بسیار پرفرازونشیب و همیشه با جنگ و صلح توأم بود. دو دولت در دوره‌های مختلف، برای پایان دادن به اختلاف‌ها، عهدنامه‌های متعددی بستند. آخرین و مهم‌ترین آنها که پایه و اساس حل اختلاف دو کشور گردید، عهدنامه ارزنة الروم بود. این عهدنامه، بعد از حدود چهار سال مذاکره بین نمایندگان دو کشور، با وساطت نمایندگان روس و انگلیس، در ۱۶ جمادی‌الثانی ۱۲۶۳/۱۳ مه ۱۸۴۷، بسته شد. نمایندگان هر چهار دولت حاضر در مذاکرات، دولت‌های خود را پیوسته در جریان مذاکرات قرار می‌دادند. مجموع گزارش‌های نماینده ایران، میرزا تقی‌خان، در آرشیو وزارت امور خارجه ایران موجود است. گزارش‌های نماینده عثمانی، انوری افندی، در کتابی به نام *سفارتنامه ایران* تدوین شده و نسخه خطی آن در کتابخانه سلیمانیه اسلامبول موجود است. گزارش‌های مذکور، مخاطب را در جریان دقیق مذاکرات چهارجانبه، به‌ویژه

مواضع، ادعاها، اختلاف‌ها و پیشنهادهای نمایندگان دو دولت ایران و عثمانی قرار می‌دهد. همچنین، از خلال این گزارش‌ها می‌توان به مواضع نمایندگان روس و انگلیس در اثنای مذاکرات پی برد. این گزارش‌ها از منظر تاریخ سیاسی و دیپلماسی دارای اهمیت زیادی است. از این رو، در جستار حاضر، گزارش‌های نمایندگان ایران و عثمانی به صورت تطبیقی بررسی و به این پرسش‌ها پاسخ داده شده است: نمایندگان ایران و عثمانی در گزارش‌های ارسالی خود تا چه میزان مواضع یکدیگر را به دولت‌های خود منعکس و منتقل کردند؟ نمایندگان دو دولت مزبور برای دفاع از مواضع خود چه روشی در پیش گرفتند؟ نمایندگان دو دولت چگونه از عهده اثبات ادعاهای خود درباره مناطق سرحدی برآمدند؟

کلیدواژه‌ها: ایران، عثمانی، انوری افندی، میرزا تقی‌خان، گزارش‌های مذاکرات ارزنة الروم.

۱ مقدمه

روابط ایران و عثمانی در طول چند سده، دستخوش رویدادهای بسیاری بود. پرونده روابط دو کشور پر است از سوابق دشمنی و دوستی، جنگ و صلح، شکست و پیروزی، مذاکره و عقد معاهده و در دوره قاجار نیز همین روند ادامه داشت. آخرین جنگ مهم، در سال‌های ۱۲۳۶ تا ۱۲۳۸ روی داد. سپاه عثمانی شکست خورد و نمایندگان دو دولت بعد از مذاکره، عهدنامه اول ارزنة الروم را در ۱۹ ذی‌قعدة ۱۲۳۸ امضا کردند و به طور موقت صلح برقرار شد؛ اما ریشه اختلاف و مسائل مورد ستیز، همچنان به‌جای ماند (آدمیت ۲۵۳۵: ۶۷). در دوره محمدشاه رویدادهایی پدید آمد و روابط را تیره‌تر کرد؛ از جمله، حمله علیرضا پاشا، حاکم بغداد، به محمره (خرمشهر) در ۱۲۵۳ و قتل‌عام مردم آن شهر (مشیرالدوله، خطی، ۲-۳) و حمله نجیب پاشا، والی بغداد، به کربلا در ۱۲۵۸ و قتل‌عام ایرانیان (سپهر ۲، ۱۵۵-۱۵۶؛ Aykun 2013: 56).

دولت ایران تا وقوع فاجعه کربلا کم و بیش صبر و مدارا در پیش گرفته بود، اما رویداد مزبور حرمت اعتاب مقدسه را خدشه‌دار کرد و دولت ایران ناچار به واکنش شد. محمد شاه به تجهیز و بسیج سپاه برای مقابله با عثمانی فرمان داد؛ اما چون دولت عثمانی و دولت‌های روس و انگلیس تمایلی به وقوع جنگ نداشتند، نمایندگان دو دولت

مزبور در تهران و اسلامبول برای یافتن راه‌حلی مسالمت‌آمیز، به منظور ممانعت از وقوع جنگ، به تکاپو برخاستند. شیل، وزیرمختار انگلیس در تهران، در دو نامه خطاب به وزیر خارجه ایران، خواهان گفتگوی دو دولت برای رفع اختلافات شد. او همچنین اطمینان داد که نماینده انگلیس در مذاکرات احتمالی، صرفاً نقش «وساطت» داشته موضع بی‌طرفانه اتخاذ کند (گزیده اسناد سیاسی... ۱۳۶۹: ۵۴۶-۵۴۹).

مکاتبات وزرای مختار روس و انگلیس با دولت ایران نشان می‌دهد که آنها از اوایل سال ۱۲۵۸ق/ ۱۸۴۳م درصدد یافتن راهی مسالمت‌آمیز برای رفع اختلافات دو دولت ایران و عثمانی بودند؛ به این منظور، بهترین راه را تشکیل انجمنی مرکب از نمایندگان چهار دولت برای گفتگو و مذاکره دانستند. هرچقدر میزان کدورت و دشمنی دو دولت بالا می‌گرفت، انگیزه وساطت و مذاکره نیز بیشتر می‌شد. با قتل عام کربلا، انگیزه سه دولت روس و انگلیس و عثمانی برای پیشگیری از وقوع جنگ بیش از پیش افزایش یافت و عزم‌شان برای تشکیل کنفرانسی برای شروع گفتگو و مذاکرات بیشتر شد. دولت ایران نیز با نشان دادن تمایل به پیشنهاد و تقاضای تشکیل انجمنی شامل نمایندگان چهار دولت، به طور عملی و رسمی راه را برای تشکیل کنفرانس ارزنة الروم هموار کرد. بدین ترتیب، اوایل سال ۱۲۵۹ق/ ۱۸۴۳م نمایندگان چهار دولت در ارزنة الروم گرد آمدند و زمینه برای تشکیل کنفرانس چهارجانبه برای حل اختلاف‌های دیرینه ایران و عثمانی با وساطت نمایندگان روس و انگلیس فراهم شد (میرزا محبعلی‌خان ۱۳۹۵: ۷۸).

۲ کنفرانس ارزنة الروم

بنا به پیشنهاد وزرای مختار روس و انگلیس، مقرر شد نمایندگان ایران و عثمانی و دو دولت واسطه در شهر ارزروم حضور یابند. میرزا جعفرخان مشیرالدوله به نمایندگی ایران انتخاب شد، اما به دلیل «ناخوشی و انکسار مزاج» ناخواسته از این مأموریت بازماند (مشیرالدوله: خطی ۶؛ اقبال ۱۳۸۵: ۳۷) و به جای او میرزا تقی‌خان وزیرنظام که منصب سرتیپی و مقام وزارت آذربایجان را در امور کشوری و لشکری داشت، انتخاب شد (آدمیت ۲۵۳۵: ۷۰). برخی انتخاب او را به حسادت میرزا آقاسی نسبت داده و گفته‌اند هدف دور کردن او از ایران بود (نادر میرزا ۱۳۶۰: ۵۰-۵۱؛ جهانگیر میرزا ۱۳۸۴: ۲۸۰-۲۸۱). جدای از این، فرستاده ایران به این مأموریت

مهم، به تعبیر نادر میرزا، باید «فرستاده‌ای بزرگ» می‌بود که شخصیت و سوابق امیر بازتاب آن بود. در متن فرمان شاه که در حکم اختیارنامه امیر بود، به اجمال از کمالات او سخن رفته است. امیر به همراه دویست نفر از صاحب‌منصبان به سفارت ارزنة الروم رهسپار شد (اعتمادالسلطنه ۱۳۶۷: ۱/ ۹۴۰). پس از مدتی، تعدادی از آنها به تبریز بازگشتند و در حدود سی نفر همراه او باقی ماند. برخی از افراد سرشناس در سفارت امیر عبارت بودند از: میرزا احمدخان وقایع‌نگار شیرازی، میرزا محمدحسین فراهانی، چراغعلی‌خان زنگنه، ژان داود مسیحی (آدمیت ۲۵۳۵: ۷۲).

نوری افندی به نمایندگی از طرف عثمانی راهی ارزروم شد، ولی یک ماه بعد از ورود به آنجا، در ۲۹ محرم ۱۲۵۹ درگذشت (AykUN, 1995, 72) و به جای او سید محمد سعیدالله انوری افندی که از «اعظام رجال دولت علیّه و اعضای مجلس والای احکام عدلیّه» بود، انتخاب شد. او پیش از حرکت از اسلامبول به حضور سلطان عبدالمجید رسید و بعد از دریافت فرمان همایون، راهی مأموریت شد و در اوایل ربیع‌الثانی وارد ارزروم گردید. آیکون این افراد را جزو همراهان نوری افندی که به طور حتم بعد از او جزو هیئت نمایندگی انوری افندی درآمدند، نام برده است: بکیرپاشا، کامل افندی (سرکاتب)، رستوپاشا (ترجمان)، زعیم‌آغا (کتخدا) (Ibid: 76). انوری افندی در سفارتنامه خود، به اعضای هیئت همراه خود اشاره نکرده است؛ اما در نامه‌ای که یک روز بعد از مجلس اول مذاکرات به نظارت جلیله خارجه نوشته، درخواست کرده: «یکی دو نفر از اشخاص مطلع و خبره که از احوال سابقه و لاحقۀ مناطق متنازع‌فیه نظیر سنجاق ذهاب و بندر محمره آگاهی داشته باشند، به ارزروم اعزام گردد» (انوری افندی، خطی ش ۱۴۴۹، نامه ۱۶ ربیع‌الثانی ۱۲۵۹).

از طرف دولت انگلیس، کلنل ویلیامز به ریاست هیئت نمایندگی انتخاب شد. همراهان او عبارت بودند از: ربرت کرزن^۱ از اقوام نزدیک لرد کرزن معروف، عضو سفارت انگلیس و منشی مخصوص کانینگ، سفیر انگلیس در اسلامبول، ردهاوس^۲ دانشمند ترک‌شناس، منشی و مترجم فارسی و ترکی، دکتر جوزف دیکسون^۳ طبیب که مدت چهل سال از ۱۲۶۵ تا ۱۳۰۵ طبیب سفارت انگلیس در تهران بود (رایت ۱۳۶۴: ۲۷۸؛

1. R. CURZON

2. J. RedHOUSE

3. J. DickSON

آدمیت (۲۵۳۵: ۷۳). از طرف روسیه، کلنل دینز^۱ به ریاست هیئت نمایندگی انتخاب شد. همراهان او پرسیاکف^۲، منشی، و موخین^۳، مترجم، بود (همان‌جا). سفارت انگلیس در نامه ۱۳ ذیحجه ۱۲۵۸ به وزارت خارجه ایران، حدود اختیارات نمایندگان روس و انگلیس را مشخص کرد:

لوازم مأموریت وکلای مخصوصی که از دربار لندن و پتربورگ تعیین شده‌اند، این است که حضور آنها در مجلس گفتگو آنچه از برای پیشرفت امور ضرور است، به ظهور رسانیده [و] هنگام ضرورت، اقدام در نصایح عاقلانه مختصه نمایند که مواد مشکله را رفع و بنیان دوستی را مشید و ممهّد کنند. در تعیین کردن کسی که وکالتاً از دولت انگلیس مأمور به ارزنة‌الروم شود، ملاحظه بسیار نمود که به اوصاف ملایمت و بینش که طرف‌گیری نداشته موصوف باشد. (گزیده اسناد سیاسی... ۱۳۶۹: ۱/ ۴۵۰-۴۵۱)

در ادامه، هدف روسیه و انگلیس را «خوشی ایران و آرامش مشرق» دانست (همان). وضع حقوقی نمایندگان روس و انگلیس موضوع مهمی است که آدمیت به ابعاد آن پرداخته است:

آنان نماینده «مختار» نبودند، یعنی طرف مذاکره و امضاکننده عهدنامه به‌شمار نمی‌رفتند. عنوان «کمیسر» را داشتند که به فارسی «مأمور واسطه» می‌گفتند. به عبارت دیگر از نظر حقوق بین‌الملل عمومی، مسئولیتی به عهده آنان نبود، بلکه با به کار بردن «مساعی جمیله» و «میانجیگری» در تسویه اختلاف ایران و عثمانی کوشش داشتند - و اصطلاح «حُسن توسط» هر دو مفهوم مزبور را می‌رساند. ظاهراً این مفاهیم در ذهن صدراعظم ایران خلط شده و در نامه‌هایش در مورد مأموران روس و انگلیس، عنوان «نمایندگان مختار» استعمال کرده بود. از این‌رو، «بوتینف»^۴، سفیر روسیه در عثمانی، به کنت «میدم»، وزیرمختار آن دولت در تهران می‌نویسد: «مأموران روس و انگلیس در کنفرانس حائز مقام و سمت نمایندگان مختار ایران و عثمانی نیستند. آنان هیچ مقامی در کنفرانس ندارند جز اینکه با حُسن توسط و نظر مشورتی خود کمک مفیدی به تسهیل جریان مذاکره دو دولت نمایند. و لازم است این اشتباه را دولت ایران رفع نماید که سوءتفاهمی از لحاظ مقام و مسئولیت مأموران کشورهای واسطه پیش نیاید» (آدمیت ۲۵۳۵: ۷۲).

۱. نام او (Dainese) در اسناد فارسی و ترکی به صورت دنیس، دانیز، دنیز ضبط شده است.

2. Proseuriakof

3. Moukine

4. Boutenief

نمایندگان چهار دولت، مکاتبات و گزارش‌ها و صورت‌مجالس را ثبت و ضبط کرده‌اند. به جز روایت چهارگانه، قونسول فرانسه در ارزروم نیز از طریق مخبرانی که داشت، اخبار کنفرانس را به صورت مرتب به دست می‌آورد و به وزیرمختار فرانسه در اسلامبول گزارش می‌کرد (ناطق ۱۳۶۸: ۱۵۳). علاوه بر گزارش‌های نمایندگان فوق، انبوهی از اسناد و مکاتبات میان لندن و پترزبورگ، و تهران و اسلامبول، و ارزروم و اسلامبول موجود است که بخش مهمی از آنها در جلد اول مجموعه دوازده‌جلدی *مرزهای ایران و عراق* منتشر شده است (Schofield 1989). در این اثر، اسناد و مکاتبات نمایندگان انگلیس در تهران، لندن، ارزروم و اسلامبول - از روند برگزاری کنفرانس در طول چهار سال - به دقت ثبت و ضبط شده است.

از گزارش‌های دینز اطلاعاتی نداریم و فقط گزارش‌های نمایندگان ایران و عثمانی و انگلیس در دست است. انوری افندی در پایان کنفرانس، مجموعه مکاتبات و صورت‌مجالس را در کتابی با عنوان *سفارتنامه ایران* تدوین و در اختیار باعالی قرار داده است. این اثر، هنوز در ترکیه منتشر نشده^۱ و در ایران کاملاً ناشناخته است و امین ریاحی در کتاب *سفارتنامه‌های ایران* هیچ اشاره‌ای به آن نکرده است.

و اما نامه‌ها، گزارش‌ها و صورت‌مجالس امیر از ارزروم، اگرچه به صورت یکجا تدوین نشده، ولی بیشتر اسناد مربوط به چهار سال مأموریت او در بایگانی وزارت امور خارجه موجود است. نخستین بار آدمیت به بخشی از این اسناد دست یافت و در بحث مربوط به «کنفرانس ارزنة الروم» از آن استفاده کرد (آدمیت ۲۵۳۵: ۱۵۷-۶۲). چهل و شش سال بعد از انتشار کتاب *امیرکبیر و ایران*، تعدادی از صورت‌مجالس ارسالی امیر منتشر شد (گزیده اسناد سیاسی... ۱۳۶۹: ۱/ ۶۱۳-۸۱۲). چند سال بعد، بخش دیگری از اسناد امیر در کنفرانس ارزنة الروم به چاپ رسید (*اسنادی از روند انعقاد... ۱۳۷۷*).

۳ بررسی روند مذاکرات

با فراهم شدن مقدمات برگزاری کنفرانس ارزنة الروم، نمایندگان دولت‌ها تعیین شدند،

۱. آکدمیر (۲۰۰۷) نسخه خطی این اثر را به عنوان پایان‌نامه ارشد به خط لاتین بازنویسی کرده است.

امیدها برای آغاز گفتگو و پایان بحران میان دو دولت زنده شد. نخستین جلسه رسمی مذاکرات با حضور نمایندگان واسطه در روز دوشنبه ۱۵ ربیع‌الثانی ۱۲۵۹ / ۱۵ مه ۱۸۴۳ برگزار شد. در آخرین جلسه، عهدنامه ایران و عثمانی (عهدنامه دوم ارزنه‌الروم) در ۱۵ جمادى‌الثانی ۱۲۶۳ / ۳۱ مه ۱۸۴۷ به امضا رسید و کنفرانس در ساعت ۴ بعدازظهر، با شلیک ۲۰ ضربه توپ پایان یافت. کنفرانس به حساب سنوات قمری چهار سال و دو ماه و یک روز به طول انجامید (آدمیت ۲۵۳۵: ۷۶؛ ناطق ۱۳۶۸: ۱۵۵).

کنفرانس ارزنه‌الروم به دو دوره متمایز تقسیم می‌شود: دوره نخست، شامل هیجده مجلس مذاکره بود: مجلس اول در روز دوشنبه ۱۵ ربیع‌الثانی ۱۲۵۹ / ۱۵ مه ۱۸۴۳ با افتتاح کنفرانس آغاز گردید و مجلس هیجدهم در روز یکشنبه ۱۲ صفر ۱۲۶۰ / ۳ مارس ۱۸۴۴ برگزار شد. بین مجلس سوم (۲۴ ربیع‌الثانی) و چهارم (۱۵ شوال)، پنج ماه و بیست روز وقفه افتاد تا فرامین جدید از تهران و اسلامبول برای نمایندگان رسید و نشست‌ها ادامه یافت. در هیجده دور مذاکره تقریباً همه مسائل مورد اختلاف طرح و درباره‌اش گفتگو شد. نمایندگان واسطه نیز هر جا خود تشخیص می‌دادند یا زمانی که یکی از نمایندگان دو دولت درخواست می‌کردند، وارد بحث می‌شدند. همچنین زمانی که مذاکرات دچار گره ناگشوده می‌شد، با ورود به موقع، راه مذاکره و گفتگو را هموار می‌کردند.

دوره دوم کنفرانس، از اواسط ۱۲۶۱ تا اواسط ۱۲۶۳ که معاهده امضا شد، ادامه یافت. در این دوره، تمام وقت نمایندگان چهار دولت صرف چگونگی تدوین و نگارش مواد عهدنامه شد.

در فاصله دوره اول و دوم گرچه گفتگوی نمایندگان به کلی قطع نگردید، کنفرانس مرحله بحرانی را می‌گذراند و دو جریان مخالف با هم برخورد سخت داشت: یکی جریان مثبت که دربار ایران و عثمانی و نمایندگان آنها در ارزنه‌الروم، زمینه حل اختلاف و سازش درباره مسائل مورد مذاکره را می‌سنجیدند، البته وزارت خارجه لندن و پطرزبورگ، و سفیران انگلیس و روس در اسلامبول و تهران، و نمایندگان آنان در ارزنه‌الروم همگی سرگرم آن کار بودند؛ دوم، جریان منفی که واقعه‌های تازه‌ای در مرز ایران و عثمانی روی می‌داد، و همچنین امور دیگری در روابط دو کشور پیش می‌آمد که

بر گرفتاری و دشواری مذاکره‌های سیاسی می‌افزود و سبب کندی گردش چرخ کنفرانس می‌گردید. (آدمیت ۲۵۳۵: ۷۷).

نخستین نشست کنفرانس در خانه عثمان پاشا برگزار شد. مکان نشست بعدی، در نشست قبل مشخص می‌شد که معمولاً به نوبت در محل اقامت یکی از نمایندگان ایران و عثمانی بود. هر یک از نمایندگان به زبان خود به ایراد مطالب می‌پرداختند و مترجمان به فارسی و ترکی برمی‌گرداندند. موسی جان، رشدی افندی، موخین و ردهاوس، مترجمان ایران، عثمانی، روس و انگلیس بودند. در بین این چهار تن، ردهاوس به دو زبان فارسی و ترکی مسلط بود. او از دانشمندان ترک‌شناس برجسته قرن نوزدهم انگلیس بود. از اشاره امیر در صورت‌مجلس سوم چنین برمی‌آید که مأمور روس، دینز، نیز به ترکی مسلط بود. اما اینکه آیا امیر و افندی زبان یکدیگر را می‌فهمیدند یا نه، باید به سخن امیر در مجلس سوم استناد کرد. وی به افندی می‌گوید: «اگر شما لفظ و لغت مرا کماهو حقه ادراک نمی‌کنید، از آدم‌های شما که ترکی ایرانی را خوب می‌دانند به شما ترجمه کنند». افندی می‌گوید: «خیر، کلام شما فصیح است و قریب به فهم [است] حاجت [به] ترجمه ندارد، بفرمائید» (گزیده اسناد سیاسی... ۱۳۶۹: ۱/۶۴۴). از عبارت فوق پیداست امیر هر جا لازم بوده به ترکی ایرانی سخن می‌گفته و ترکی طرف مقابل را می‌فهمیده است. آدمیت احتمالاً بر اساس گزارش‌های ویلیامز نوشته است: «میرزا تقی خان زبان ترکی اسلامبولی [عثمانی] را می‌فهمید و تا اندازه‌ای هم حرف می‌زد، انوری افندی هم زبان فارسی را مقداری می‌دانست» (همان). امیر و افندی با وجود آشنایی به زبان محاوره یکدیگر، زبان مکتوب همدیگر را نمی‌دانستند.

امیر در صورت‌مجلس اول می‌نویسد: «... قدری او به فرمان همایون مطالعه نمود و قدری سرکار وزیر به فرمان همایون مطالعه کردند. نه سرکار وزیر از فرمان ترکی او کماهو حقه چیزی دستگیر [ش] شد، نه انوری افندی را از فرمان همایون فارسی» (گزیده اسناد سیاسی... ۱۳۶۹: ۱/۶۱۴). منشی امیر، میرزا احمد وقایع‌نگار، نیز ترکی را به خوبی می‌دانست. به احتمال قوی مترجم ترکی امیر، او بود. با این همه، هیئت ایرانی علیرغم آشنایی با زبان محاوره ترکی، به تحریرات ترکی مسلط نبودند.

پیش‌تر گفتیم اولین نشست کنفرانس در ۱۵ ربیع‌الثانی ۱۲۵۹ و آخرین جلسه در

۱۲ صفر ۱۲۶۰ برگزار شد. در جلسه پایانی که بسیار به درازا کشید بیشتر انوری افندی سخن گفت. امیر تنها در آغاز و انجام این مجلس مطالبی ایراد کرد. افندی به احتمال قوی از پیش، درصدد بود تا بعد از ایراد مطالب خود، به صورت یک‌طرفه به مذاکرات پایان دهد و بدون موافقت نمایندگان سه دولت دیگر، از ادامه مذاکرات کنار بکشد. او در این جلسه، بعد از پایان اظهاراتش، متن پیش‌نویس معاهده پیشنهادی خود را تقدیم نمایندگان سه دولت کرد. نمایندگان واسطه گفتند: ما از پذیرش آن معذوریم، و «میرزا تقی‌خان هم حتماً از پذیرفتن آن معذور خواهد بود» (سفارتنامه ایران، مجلس هیجدهم، ۱۱۳). با قطع مذاکرات از سوی افندی، هیجده دور گفتگوی رسمی چهارجانبه بدون نتیجه پایان یافت و کنفرانس دچار فترت شد. در دوره فترت، مذاکرات از سر گرفته نشد، اما فعالیت‌های دیپلماتیک کم و بیش ادامه یافت. سرانجام، نمایندگان واسطه با جمع‌بندی هیجده دور مذاکره، خود مستقیم به تدوین متن پیش‌نویس معاهده پیشنهادی اقدام و آن را به نمایندگان دو دولت ارائه کردند.

بنابراین، از اواخر ۱۲۶۰ تا ۱۲۶۲، نمایندگان حاضر در ارزروم، با دولت‌های متبوع خود درگیر بحث و گفتگو بر سر کم و کیف مفاد معاهده پیشنهادی شدند. نامه ۲۱ شوال ۱۲۶۲ افندی به نظارت خارجه حاکی است نمایندگان دولتین نتوانستند بر سر تدوین متن نهایی معاهده به توافق برسند؛ با این حال، نمایندگان واسطه به تلاش‌ها و اقدامات خود ادامه دادند و سرانجام توانستند، در اواخر سال ۱۲۶۲، موافقت دولت ایران را با متن معاهده پیشنهادی خود به دست آورند، اما باعالی با طرح بهانه‌های تازه بر سر محمره (خرمشهر) و شط‌العرب (اروند رود) حاضر به قبول معاهده نشد و تضمین‌هایی از سفرای واسطه درباره ماده دوم معاهده که مربوط به حدود دولت بود، طلب کرد.

بنابراین، از اواخر ۱۲۶۲ تا جمادی‌الثانی ۱۲۶۳ که عهدنامه امضا شد، فعالیت‌های دیپلماتیک در اسلامبول به شدت ادامه یافت و اتفاقات جدیدی رقم خورد. اما انوری افندی در سفارتنامه خود، هیچ گزارشی از بازه زمانی مزبور ثبت و ضبط نکرده است؛ درحالی که از امیر و نمایندگان واسطه مکاتبات متعددی موجود است که بیانگر فعالیت‌ها و اقدامات دیپلماتیک دول اربعه و نمایندگان آنها در ماه‌های پایانی منتهی به

عقد عهدنامه است. برخلاف افندی که درباره اقدامات انجام‌شده در ماه‌های پایانی سکوت کرده، در اسناد و مکاتبات بریتانیا، جرئیات کشمکش‌های طرفین به خوبی ثبت و ضبط شده است. اسناد فوق، مواضع دول واسطه در برابر بهانه‌تراشی‌ها و زیاده‌خواهی‌های دولت عثمانی را به خوبی روشن می‌کند؛ همچنین نشان می‌دهد سفرای دو دولت واسطه در اسلامبول اگرچه ابتدا در برابر مواضع غیرمنطقی دولت عثمانی ایستادگی کرده و حتی با زبان تهدید سخن گفته‌اند، در نهایت، تسلیم خواسته‌های نامشروع دولت مزبور شده و بدون آگاهی دولت ایران^۱، با ارسال یادداشت‌های رسمی و غیررسمی به باعالی، تن به تضمین‌های درخواستی آن دولت داده‌اند. سفرای واسطه به منظور جلب رضایت دولت عثمانی برای امضای معاهده، مرتکب رفتاری شدند مغایر با ماهیت مأموریت خود که وساطت بود. آنها بدون در نظر گرفتن منافع و مصالح دولت ایران، به صورت سرخود، تن به تضمین‌هایی دادند که مطابق میل باعالی بود. تضمین‌های داده‌شده در یادداشت مشترک سفرای واسطه، در واقع زمینه را برای ایجاد ابهام در ماده دوم عهدنامه فراهم کرد.

ماده دوم پیش‌نویس و متن نهایی عهدنامه بر این تصریح داشت که: دولت عثمانی با واگذاری شهر، بندر و لنگرگاه محمره و نیز جزیره الخضر موافقت می‌کند [...] بعد از تضمین‌های متعددی که نمایندگان واسطه به باعالی داده ولی به دلیل ناکافی بودن مورد پذیرش قرار نگرفته بود، آنها با تقدیم یادداشت مشترک به باعالی در ۱۴ آوریل ۱۸۴۷ / ۲۷ ربیع‌الثانی ۱۲۶۳، سرانجام توانستند موافقت اسلامبول را [برای امضای معاهده] جلب کنند (Schofield, 1989, 1/xlvi).

به نوشته اسکوفیلد، «باعالی می‌دانست که ایران عهدنامه را بدون آگاهی از تضمین‌های داده‌شده به عثمانی امضا خواهد کرد، لذا تأکید داشت اگر ایران بعدها از مفاد «قیود توضیحی»^۲ آگاهی یابد و از پذیرش آن امتناع ورزد، عهدنامه در عمل پوچ و بی‌فایده خواهد شد» (Ibid)؛ به همین دلیل، بعد از امضای معاهده

۱. اسکوفیلد می‌نویسد: وزرای مختار روس و انگلیس در اسلامبول «با رفتاری سنجیده و دوراندیشانه [!] ایرانی‌ها را در جریان جزئیات تضمین‌های (assurances) داده‌شده به باعالی - که دغدغه آن دولت بود - قرار ندادند.» (Schofield 1989: 1/xlvi →)

2. Explanatory provisions

در ۱۵ جمادی‌الثانی ۱۲۶۳/۱۵ مه ۱۸۴۷ درصدد دریافت «یادداشت توضیحی»^۱ از سفرای واسطه در اسلامبول برآمد. سفرای واسطه برای تکمیل خوش‌خدمتی خود به بابعالی، درصدد برآمدند هنگام توقف موقت فرستاده ایران، میرزا محمدعلی خان شیرازی، در اسلامبول که راهی سفارت فرانسه بود، او را ترغیب به امضای «یادداشت توضیحی» (ایضاحات اربعه) کنند، اما او تن به این کار نداد. هرچند بعد از بازگشت از پاریس به اسلامبول، «تحت فشارِ حداکثری^۲ سفرای روس و انگلیس، تسلیم شد و به طور رسمی به قبول درخواست‌های بابعالی که در «یادداشت توضیحی» ۱۲ صفر ۱۲۶۴/۱۹ ژانویه ۱۸۴۸ نمایندگان واسطه آمده بود، تن داد» (Schofield 1989: 1/xlvi)؛ با این حال، او در همان زمان، «بارها اظهار داشت که این اقدام به مثابه یک اقدام مقطعی برای ممانعت از شکست مذاکرات بوده و امضای او در تأیید درخواست‌های بابعالی فاقد اعتبار واقعی است» (Ibid). به هر رو، «یادداشت توضیحی» در ۳ ربیع‌الثانی ۱۲۶۴/۹ مارس ۱۸۴۸ به بابعالی داده شد و سرانجام تصویب‌نامه‌های (تصدیق‌نامه‌های) عهدنامه در ۱۵ ربیع‌الثانی/۲۱ مارس میان نمایندگان ایران و عثمانی در اسلامبول مبادله شد، یعنی ده ماه پس از امضای عهدنامه، به عوض دو ماهی که در عهدنامه مقرر شده بود.

۴ اسناد و گزارش‌های کنفرانس ارزنة‌الروم

هریک از نمایندگان چهار دولت حاضر در کنفرانس ارزنة‌الروم، در طول چهار سال، گزارش روند مذاکرات را همراه با صورت‌مجلس برای دولت‌های خود فرستاده‌اند. مکاتبات نمایندگان روس و انگلیس، دینز و ویلیامز، با وزاری مختار کشورشان در تهران و اسلامبول، و نیز با وزارت امور خارجه کشورشان، همچنین مکاتبات میان لندن و پترزبورگ، در زمره منابع مهم دولت‌های واسطه است که روند مذاکرات را به روایت آنها به تصویر می‌کشد. نماینده عثمانی، انوری افندی، علاوه بر گزارش‌هایی که به اسلامبول ارسال کرده، کتاب مستقلی با عنوان *سفارتنامه ایران از خود به جای گذاشته است*. این اثر، حاوی صورت‌مجلس و مکاتبات وی در طول مذاکرات است. نماینده ایران، میرزا تقی‌خان، نیز با ارسال گزارش‌ها و صورت‌مجلس مذاکرات، شاه و صدراعظم و وزیران امور خارجه را به طور پیوسته در جریان

1. Explanatory Note

2. Extreme Pressure

مذاکرات گذاشته است. آنچه از گزارش‌های میرزا تقی خان باقی مانده مجموعه‌ای از هیجده صورت‌مجلس مذاکرات و ده‌ها نامه و گزارشی است که بیشتر آنها در میان مجموعه‌های اسناد آرشیو وزارت امور خارجه موجود است.

اسناد و گزارش‌های نمایندگان ایران و عثمانی تصویر دقیقی از روند مذاکرات چهارجانبه به‌ویژه مواضع، ادعاها، اختلاف‌ها و پیشنهادهای دو طرف در اختیار می‌گذارد. همچنین، از خلال اسناد و گزارش‌ها می‌توان به مواضع نمایندگان روس و انگلیس در اثنای مذاکرات پی برد. اسناد و گزارش‌های دو طرف از منظر تاریخ سیاسی و دیپلماسی دارای اهمیت زیادی است.

۵ بررسی تطبیقی متن صورت‌مجلس

نمایندگان چهار دولت حاضر در کنفرانس، صورت‌مجلس هیجده دور مذاکرات را برای دولت‌های خود فرستاده‌اند. صورت‌مجلس نمایندگان ایران و عثمانی، تصویری دقیق از روند مذاکرات چهارجانبه، به‌ویژه مواضع، ادعاها، اختلاف‌ها و پیشنهادهای دو طرف در اختیار می‌گذارد. همچنین، از خلال اسناد و گزارش‌های نمایندگان دو طرف، می‌توان به مواضع نمایندگان روس و انگلیس در اثنای مذاکرات پی برد. نمایندگان دو دولت با نیت آگاه‌سازی دولت‌های خود از جریان جزئیات مذاکرات و موضوعات مهم گفتگوها، نهایت تلاش را کرده‌اند تا متن مذاکرات را به صورت دقیق ثبت و ضبط کنند، به گونه‌ای که نکته مهمی از قلم نیفتد. درواقع، می‌توان با اندکی مسامحه گفت متن صورت‌مجلس نماینده هر طرف، منعکس‌کننده متن صورت‌مجلس طرف دیگر است. با این حال، نمی‌توان گفت متن و محتوای صورت‌مجلس هر یک از طرفین، عین صورت‌مجلس طرف دیگر است. گاه دیده می‌شود تنها خلاصه مطالب و مواضع اصلی طرف مقابل ثبت و ضبط شده است.

جدای از کمیت و حجم صورت‌مجلس نمایندگان طرفین که از طریق شمارش تعداد کلمات آنها، می‌توان کمیت متن صورت‌مجلس دو طرف را مقایسه کرد؛^۱ از نظر کیفیت هم می‌توان به مقایسه آنها پرداخت. این مقایسه نشان می‌دهد، هر یک از دو

نماینده تلاش زیادی داشته‌اند تا عین مطالب و ادعاهای طرف مقابل را ثبت و ضبط کنند. در این باره، نمونه‌های زیادی می‌توان ارائه کرد؛ برای مثال، طرح موضوع مالکیت سلیمانیه در مجلس پنجم و ششم. از مقایسه گزارش‌های نمایندگان دو دولت می‌توان دریافت که هر یک تلاش داشته‌اند تا حد امکان مواضع، دیدگاه‌ها و ادعاهای طرف مقابل را در گزارش خود منعکس کنند.

نوع و روش دفاع نمایندگان ایران و عثمانی از مواضع و ادعاهای خود، نکته مهم دیگری است که در تحلیل روند مذاکرات باید بدان توجه شود. از مجلس چهارم که مسئله مالکیت سلیمانیه مطرح شد، نمایندگان دو طرف سوابق تاریخی و منابع تاریخی را پیش کشیدند. امیر در پاسخ افندی که با استناد به تاریخ، در صدد اثبات مالکیت سلیمانیه بود، بر قلمرو تاریخی ایران از آغاز هبوط آدم به بعد تأکید کرد و حد فاصل جیحون تا شطالعرب را ایران زمین دانست (اسناد وزارت خارجه، سواد مکاتبات، ش ۱۸، ۴۵۰). در ادامه مذاکرات، نماینده ایران با استناد به جغرافیای جهان‌نمای کاتب چلبی به دفاع از قلمرو تاریخی ایران پرداخت (همان). نماینده عثمانی در موضع ضعف قرار گرفت و گفت: این کتاب اشکالات و کاستی‌هایی دارد. وی در مجلس ششم اظهار داشت: نسخه‌ای از کتاب کاتب چلبی را در ارزنة‌الروم یافته و بعد از بررسی به نواقص آن پی برده است (انوری افندی، نسخه خطی ش ۱۴۴۹: ۳۷).

در مجلس هفتم، افندی سه کتاب تاریخی *دستورالانشا*، *گلشن معارف* و *تاریخ نعیم* را در زمره منابع تاریخی معتبر برای اثبات ادعای خود پیش کشید (انوری افندی، نسخه خطی ش ۱۴۴۹: ۴۵). امیر در جواب او گفت: این کتاب‌ها از سوی نویسندگان عثمانی و با نظر به تأمین منافع دولت عثمانی نوشته شده‌اند، حال آنکه من به کتاب جغرافیای کاتب چلبی که معتبرتر است استناد کرده‌ام، زیرا نه نویسنده این کتاب ایرانی است و نه محل انتشار آن ایران است (گزیده اسناد سیاسی... ۱۳۶۹: ۱/ ۶۸۶).

در مجلس هشتم، افندی از روش «شاهد زنده» برای اثبات ادعاهای خود استفاده کرد. وی برای اثبات تعلق محمره به عثمانی، شیخ کعب را در جلسه مذاکره حاضر کرد (انوری افندی، نسخه خطی ش ۱۴۴۹: ۵۱). امیر به اقدام او اعتراض کرد و سخنان شیخ را

نامعتبر دانست (همان). روش استفاده از شاهد زنده، تنها از سوی نماینده عثمانی صورت گرفت.

هر یک از نمایندگان در جلسات متعدد با روش‌های مختلف، اعم از ارائه اسناد تاریخی، استناد به منابع تاریخی و جغرافیایی، سوابق فرهنگی و قوم‌شناختی مناطق سرحدی، و ... تلاش کردند تا ادعاهای ارضی خود را به گونه‌ای مستند اثبات کنند. هر دو نماینده، در مواردی با استناد به اسناد و شواهد واحد، تفسیری متفاوت ارائه کردند. گاهی منابع استنادی هر دو نماینده، مشترک و مشابه و گاهی نیز متفاوت بود؛ برای مثال، نماینده عثمانی برای اثبات تعلق محمره به عثمانی از روش «شاهد زنده» استفاده کرد، در حالی که نماینده ایران، این روش را با چند دلیل، نامعتبر دانست و با روش استناد به «مالکیت موجود» به اثبات حاکمیت ایران بر محمره پرداخت. از توضیح بیشتر می‌گذریم و مهم‌ترین روش‌های استنادی دو نماینده را در جدول ۱ می‌آوریم:

جدول ۱

نمودار استنادی نمایندگان ایران و عثمانی در دفاع از ادعاهای ارضی													
مالکیت موجود	عهدنامه‌های پیشین	قتل و غارت محمره: به مثابه یک واقعه	شاهد زنده	نحوه دریافت مالیات	شواهد فرهنگی و قوم‌شناختی	قدمت تاریخی	منابع دولت‌های غیردینفع	منابع دولت مقابل	منابع مادی: سنگ مزار	منابع جغرافیایی	منابع تاریخی	اسناد تاریخی	نوع استنادات
*	*	*	-	*	*	*	-	*	*	*	*	*	نماینده ایران (میرزاتقی خان)
-	*	-	*	*	-	-	*	-	-	*	*	*	نماینده عثمانی (انوری افندی)

بررسی تطبیقی مجموعه گفتگوهای نمایندگان ایران و عثمانی در هیجده دور مذاکرات کنفرانس نشان می‌دهد نماینده ایران در بیشتر مسائل و موضوعات مورد اختلاف، با شواهد و دلایل مستند و محکم به رد ادعاهای نماینده عثمانی پرداخته است.

نمایندۀ ایران در مذاکرات نسبت به نمایندۀ عثمانی در چند زمینه از خود چیرگی نشان داد: از منابع تاریخی و جغرافیایی عثمانی استفاده کرد، به اسناد و فرامین عثمانی استناد کرد، به منابع مادی موجود در مناطق سرحدی ارجاع داد، بر «مالکیت موجود» که از اصول حقوق بین‌الملل است، تأکید کرد؛ مستندات نمایندۀ عثمانی را نقد و از آنها برای اثبات حقانیت ایران استفاده کرد.

جدول ۲. مقایسه صورت‌مجلس از حیث تعداد کلمات

فهرست صورت‌مجلس کنفرانس ارزنة الروم						
تعداد کلمات صورت مجلس	سال	ماه	تاریخ	روز	نمایندگان ایران و عثمانی	صورت‌مجلس
۱۱۳۹	۱۲۵۹	ربیع‌الثانی	۱۵	دوشنبه	انوری افندی	مجلس اول
۲۳۴۸	"	"	"	"	میرزاتقی‌خان	
۸۶۵	۱۲۵۹	ربیع‌الثانی	۱۹	جمعه	انوری افندی	مجلس دوم
۸۹۶	"	"	"	"	میرزاتقی‌خان	
۱۵۱۷	۱۲۵۹	ربیع‌الثانی	۲۴	چهارشنبه	انوری افندی	مجلس سوم
۲۱۹۷	"	"	"	"	میرزاتقی‌خان	
۲۰۹۸	۱۲۵۹	شوال	۱۵	چهارشنبه	انوری افندی	مجلس چهارم
۳۳۸۹	"	"	"	"	میرزاتقی‌خان	
۲۴۷۵	۱۲۵۹	شوال	۲۱	سه شنبه	انوری افندی	مجلس پنجم
۳۸۳۰	"	"	"	"	میرزاتقی‌خان	
۲۱۶۴	۱۲۵۹	شوال	۲۸	سه شنبه	انوری افندی	مجلس ششم
۳۱۶۵	"	"	"	"	میرزاتقی‌خان	
۱۸۸۷	۱۲۵۹	ذیقعه	۱۵	پنج شنبه	انوری افندی	مجلس هفتم
۲۲۳۳	"	"	"	"	میرزاتقی‌خان	
۱۶۵۰	۱۲۵۹	ذیقعه	۲۰	سه شنبه	انوری افندی	مجلس هشتم
۲۶۹۱	"	"	"	"	میرزاتقی‌خان	

۱۴۴۹	۱۲۵۹	ذیقعه	۲۷	سه شنبه	انوری افندی	مجلس نهم	۹
۳۰۳۶	"	"	"	"	میرزاتقی خان		
۱۵۳۱	۱۲۵۹	ذیحجه	۴	سه شنبه	انوری افندی	مجلس دهم	۱۰
۲۲۴۱	"	"	"	"	میرزاتقی خان		
۱۸۲۵	۱۲۵۹	ذیحجه	۱۳	پنج شنبه	انوری افندی	مجلس یازدهم	۱۱
۲۴۵۸	"	"	"	"	میرزاتقی خان		
۱۲۷۸	۱۲۵۹	ذیحجه	۱۹	چهارشنبه	انوری افندی	مجلس دوازدهم	۱۲
۱۶۲۸	"	"	"	"	میرزاتقی خان		
۲۰۵۷	۱۲۵۹	ذیحجه	۲۵	سه شنبه	انوری افندی	مجلس سیزدهم	۱۳
۳۳۶۰	"	"	"	"	میرزاتقی خان		
۲۷۷۱	۱۲۶۰	محرم	۳	سه شنبه	انوری افندی	مجلس چهاردهم	۱۴
۳۸۶۹	"	"	"	"	میرزاتقی خان		
۳۴۲۵	۱۲۶۰	محرم	۱۷	سه شنبه	انوری افندی	مجلس پانزدهم	۱۵
۵۹۱۴	"	"	"	"	میرزاتقی خان		
۲۳۰۰	۱۲۶۰	محرم	۲۵	پنج شنبه	انوری افندی	مجلس شانزدهم	۱۶
۳۰۳۵	"	"	"	"	میرزاتقی خان		
۳۴۱۳	۱۲۶۰	صفر	۲	چهارشنبه	انوری افندی	مجلس هفدهم	۱۷
۵۰۴۷	"	"	"	"	میرزاتقی خان		
۲۲۰۴	۱۲۶۰	صفر	۱۲	یکشنبه	انوری افندی	مجلس هیجدهم	۱۸
۲۷۱۷	"	"	"	[یکشنبه]	میرزاتقی خان		
۲۸۷۰	۱۲۶۰	صفر	۱۲	یکشنبه	انوری افندی		
۳۵۲۵	"	"	"	[یکشنبه]	میرزاتقی خان		

بر اساس جدول ۲، تعداد کلمات صورت‌مجالس انوری افندی ۳۸۹۱۸ و تعداد کلمات صورت‌مجالس امیر ۵۴۸۴۹ است؛ بنابراین، صورت‌مجالس امیر ۱۵۹۳۱ کلمه بیشتر از صورت‌مجالس انوری افندی است.

۶ نتیجه

بررسی تطبیقی مجموعه گفتگوهای نمایندگان ایران و عثمانی در هیجده مجلس مذاکرات ارزنة الروم نشان می‌دهد نماینده ایران در بیشتر مسائل و موضوعات مورد اختلاف، با شواهد و دلایل مستند و محکم به رد ادعاهای نماینده عثمانی پرداخته است. نماینده ایران در مذاکرات، نسبت به نماینده عثمانی در چند زمینه از خود چیرگی نشان داد: از منابع تاریخی و جغرافیایی عثمانی استفاده کرد، به اسناد و فرامین عثمانی استناد کرد، به منابع مادی موجود در منطقه ارجاع داد، بر «مالکیت موجود» که از اصول حقوق بین‌الملل است تأکید کرد، مستندات نماینده عثمانی را نقد و از آنها برای اثبات حقانیت ایران استفاده کرد. در مجموع، میرزا تقی‌خان با درایت و کیاست، توانست از «حقوق ثابتة» دولت خود به‌خوبی دفاع کند و نماینده عثمانی را در موضع ضعف و انفعال قرار دهد تا جایی که وی در مجلس هیجدهم به مذاکرات پایان داد و موجب قطع مذاکرات شد.

منابع

- آدمیت، فریدون (۲۵۳۵)، *امیرکبیر و ایران*، تهران، خوارزمی.
- اسناد وزارت امور خارجه ایران، *کتابچه سواد مکاتبات*، ش ۱۸.
- اسنادی از روند انعقاد عهدنامه دوم ارزنة الروم (۱۲۶۴-۱۲۵۸)، (۱۳۷۷)، به کوشش نصرالله صالحی، تهران، وزارت امور خارجه.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن‌خان (۱۳۶۷)، *مرآة البلدان*، به کوشش عبدالحسین نوایی و میرهاشم محدث، تهران، دانشگاه تهران.
- اقبال، عباس (۱۳۸۵)، *میرزا تقی‌خان امیرکبیر، به اهتمام ایرج افشار*، تهران، توس.
- انوری افندی، سیدمحمد سعدالله، *سفارتنامه ایران*، نسخه خطی، کتابخانه سلیمانیه اسلامبول، ش ۱۴۴۹.
- جهانگیر میرزا (۱۳۸۴)، *تاریخ نو (شامل حوادث دوره قاجاریه از ۱۲۴۰ تا ۱۲۶۷)*، به کوشش عباس اقبال، تهران، علم.
- رایت، دنیس (۱۳۶۴)، *انگلیسی‌ها در میان ایرانیان*، ترجمه اسکندر دلدم، تهران، نهال.
- سپهر، محمدتقی لسان‌الملک (۱۳۷۷)، *ناسخ‌التواریخ؛ تاریخ قاجاریه*، تصحیح جمشید کیانفر، تهران، اساطیر.

گزیده اسناد سیاسی ایران و عثمانی، دوره قاجاریه (۱۳۶۹)، جلد ۱، تهران، وزارت امور خارجه. مشیرالدوله تبریزی، میرزا جعفرخان، رساله تحقیقات سرحدیه، کتابخانه مجلس، خطی، ش ۲۷۷۵.

نادر میرزا (۱۳۶۰)، تاریخ و جغرافیای دارالسلطنه تبریز، به کوشش محمد مشیری، تهران، اقبال.

ناطق، هما (۱۳۶۸)، ایران در راهیابی فرهنگی ۱۸۴۸-۱۸۳۴، پاریس، خاوران.

ناظم‌الملک مرندی یکانلو، میرزا محبعلی خان (۱۳۹۵)، مجموعه رسائل و لوائح تحدید حدود ایران و عثمانی، تصحیح و پژوهش: نصرالله صالحی، تهران، طهوری.

نصیری، محمدرضا (۱۳۷۱)، اسناد و مکاتبات تاریخی ایران (قاجاریه)، تهران، کیهان.

Aygun, Ibrahim (1995), *Erzurum Konferansı (1843-1847), ve Osmanlı-Iran Hudut Antlaşması*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Erzurum.

Aygun, Ibrahim (2013), "Bağdat Valisi Necip Paşa'nın Kerbela Üzerine Yaptığı Askeri Harekât ve Bunun Osmanlı-Iran İlişkilerine Etkisi", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, I, 49-65.

Schofield, Richard (ed.) (1989), *The Iran-Iraq Border (1840-1958), Negotiations culminating in the Treaty of Erzeroum, (1840-1847)*, Archive Editions, Vol. 1.

تصویر نسخه خطی سفارتنامه ایران، اثر انوری افندی